

La candidatura de la Cultura Talaiòtica de Menorca a Patrimoni Mundial: processos de participació, model de gestió i reptes de futur

ÁNGELA ROJAS ÁVALOS

*Doctora en Ciencias Técnicas
Membre d'Honor d'ICOMOS International*

JOANA M. GUAL CERDÓ

*Tècnica arqueòloga Servei de Patrimoni Històric
del Consell Insular de Menorca*

SIMÓN GORNÉS HACHERO

*Tècnic arqueòleg i en gestió del patrimonio històric
Gabinete de Estudios Patrimoniales*

Resum

L'elaboració de l'expedient de la Cultura Talaiòtica de Menorca com a candidata a Patrimoni Mundial ha suposat obrir un procés de gestió inèdit entre els diferents agents socials i propietaris de les finques on s'ubiquen els jaciments arqueològics. També, s'ha organitzat un model de gestió dels jaciments arqueològics inclosos a la sèrie que pretén abastar tots els vectors que incideixen en la seva conservació. Finalment, es fa una reflexió sobre el reptes de futur i dels camins que s'obren arran de la presentació de la candidatura.

Paraules clau: Patrimoni mundial, Prehistòria, Cultura Talaiòtica, Menorca, turisme cultural

Abstract

The elaboration of the dossier for the Talayotic Culture of Menorca as a candidate for World Heritage has meant opening a new management process between the different stakeholders and owners of the property which houses are near the archaeological sites. We also have organized a management model of archaeological sites including a series that aims to cover all the vectors that affect their conservation. Finally, we do a reflection on the future challenges and the ways that open following the submission of the candidature.

Keywords: World Heritage, Prehistory, Talaiotic Culture, Minorca, cultural tourism

Menorca, l'illa més oriental de l'arxipèlag de les Illes Balears, té una superfície de 702 km² i 200 km de costa, i és la llar d'una població censada d'aproximadament 95.000 persones. És l'illa més plujosa a l'arxipèlag, amb més de 600 mm per any i està fortament influenciat pels vents persistents, especialment la Tramuntana. Una mica allargada i rectangular, s'estén d'est a oest al llarg d'uns 53 km i és una terra de poca alçada. El seu punt més alt és la muntanya de El Toro, de 358 m.

La UNESCO va declarar Menorca com a Reserva de la Biosfera el 8 d'octubre de 1993, tenint en compte l'alt grau de compatibilitat aconseguit entre el desenvolupament de les activitats econòmiques i la conservació del patrimoni històric i un paisatge que ha mantingut -i segueix mantenint avui- qualitat excepcional. Menorca és un territori intensament humanitzat, amb un ric paisatge rural tradicional, en el que s'hi troben una notable diversitat d'hàbitats mediterranis en què viuen espècies vegetals i animals exclusives de l'illa, alguns d'ells en perill d'extinció.

A aquesta riquesa natural i paisatgística, s'hi afegeixen uns 1.496 llocs arqueològics, que van des de la prehistòria fins a l'època moderna, la majoria d'ells, però, datats a la prehistòria. I tot açò, com dic, sobre uns 700 km².

Els primers pobladors van arribar a l'illa de Menorca al voltant del 5000 AC, segons les restes trobades al taller lític de Binimel·là, situat al nord de l'illa. Però la població humana no s'assentarà de forma permanent a l'illa fins el 2200 aC aprox. A partir d'aquesta data, Menorca va ser habitada de forma contínua fins avui. Arran d'aquest poblament, les comunitats humanes desenvolupen unes formes culturals pròpies, que atorguen una forta personalitat i originalitat a la prehistòria de l'illa. I, la Cultura Talaiòtica, amb els seus talaiots, i sobretot amb els recintes de taula i les navetes funeràries li dona, sens dubte, una forta idiosincràsia.

Apart d'aquesta personalitat impregnada sobre el paisatge, la percepció que tenim de tot aquest patrimoni arqueològic ve donat per la seva bona conservació, que ha fet que molts d'ells hagin arribat en molt bones condicions fins als nostres dies. Si a tots aquests valors patrimonials li unim els valors mediambientals, tenim una combinació altament atractiva i de gran valor cultural i natural. Aquests valors són els que varen ser reconeguts amb l'esmentada declaració de Reserva de Biosfera l'any 1993. La tramitació d'aquest expedient davant la UNESCO va suposar que, per primera vegada, s'elaborés el primer diagnòstic sobre l'estat del patrimoni històric de Menorca. Perquè si bé és cert que la declaració com a Reserva de Biosfera posa el pes en l'ecologia i els valors naturals i paisatgístics de l'illa, també és cert que es va tenir en compte el bagatge patrimonial que hi havia a l'illa. El patrimoni històric, en les diferents vessants en el que el tenim documentat a l'illa (arqueològic, paleontològic, etnològic, militar i industrial), forma part indissoluble del paisatge que coneixem tots. No s'entén el camp de Menorca sense les parets seques. No s'entén Menorca sense una taula o una naveta. No s'entén el port de Maó sense el castell de Sant Felip o La Mola.

Podem dir, per tant, que la Cultura Talaiòtica de Menorca reuneix uns valors que la fan mereixedora de la consideració de valor universal excepcional, tant per la singularitat, originalitat i exclusivitat dels seus béns –mobles i immobles–, com pel seu estat de conservació, el coneixement científic que es té d'ella, la tècnica ciclòpia utilitzada en l'edificació dels seus monuments i el marc cronològic en què es desenvolupa. A açò, cal afegir -ja ho hem dit-, l'alta densitat de béns, uns dos per km², i la peculiar integració dels seus edificis en el paisatge insular. Tot en conjunt, fa que els valors d'autenticitat i d'integritat que tenen els monuments prehistòrics de l'illa siguin considerables i, per tant, factors a tenir en compte per part de la UNESCO. Totes aquestes característiques la converteixen en testimoni de l'enginy humà i reflex d'una societat

prehistòrica mediterrània insular de característiques originals i pròpies (Gornés, Gual, Rojas, en premsa).

Amb la declaració aconseguida per Menorca com a Reserva de Biosfera per part de la UNESCO, es posa de relleu el concepte de “desenvolupament sostenible”. I aquesta línia que neix l’any 1993, és la que marca, de fet, amb més o manco encert, moltes de les polítiques que les administracions desenvolupen, encapçalades pel Consell Insular de Menorca. Una línia que és, si se’ns permet dir-ho, molt menorquina.

Com deien abans, la feina que va suposar elaborar la documentació per aconseguir la declaració de Menorca Reserva de la Biosfera permeté visualitzar i diagnosticar, per primera vegada, l’estat del patrimoni històric insular (Gornés, Gual, 1995). Com se’l gestionava i quines perspectives de futur tenia. Aquesta feina es va visualitzar sobre un document titulat “Pla de Desenvolupament Sostenible”, a partir del qual es plantejaven, a inicis dels anys 90, alguns dels eixos, –molt senzills, per altra banda–, que era necessari articular per a afrontar la salvaguarda del nostre patrimoni històric.

La primera constatació fou que per protegir el patrimoni històric, primer, és necessari conèixer-lo en tot el seu abast i número, i saber en quin estat de conservació està (Gornés et alii: 1996). I en segon terme, cal comptar amb els instruments legals, a tots els nivells, per protegir-lo de les pressions al que està sotmès.

Hem explicat ja en altres fòrums la importància que va adquirir l’aprovació del Decret 2563/1966 (Gornés: 2008), pel qual es declarava a tot el patrimoni arqueològic, tant el que es coneixia com aquell que estava per descobrir –i açò és molt important, una novetat legal de gran impacte si s’hagués aplicat, i pionera a tota Europa– sota la tutela i protecció de l’Estat i dels ajuntaments. El Decret anava acompanyat d’una ordre per la qual es donaven unes instruccions sobre com s’havien de protegir els jaciments arqueològics. Cal destacar les normes que exposava per establir els perímetres de protecció al voltant de cada monument, amb l’objectiu que cada un comptés amb un perímetre envoltant que protegís el seu entorn. Després, la llei de patrimoni històric espanyol de 1985 va declarar BIC tots els béns catalogats arran d’aquest Decret. Per tant, s’aconseguia, teòricament, una primera base jurídica importantíssima per a la protecció legal dels mateixos.

La segona passa per a la protecció més efectiva va ser aconseguir que tots els planejaments municipals, plans generals d’ordenació urbana i normes subsidiàries, contemplessin, mitjançant els catàlegs de protecció, la inclusió no només del patrimoni arqueològic, sinó també l’arquitectònic, l’etnològic i fins i tot el paleontològic o l’històric-industrial. Ara mateix, tots els municipis de l’illa compten amb els seus catàlegs de protecció. El segon vector que es va plantejar va ser el del model de gestió de tot aquest patrimoni històric.

El Pla de Desenvolupament sostenible establia tres línies d’acció en aquest sentit: la xarxa de jaciments arqueològics, el centre d’interpretació de Torre d’en Gaumés, i el Museu de Menorca (Gornés, Gual, 1995). Recordem que rallam de l’any 1993. Però malgrat el temps passat, el plantejament inicial perdura encara a dia d’avui, amb la incorporació del museu municipal de Ciutadella i del Museu Diocesà de la mateixa ciutat, com a centres museístics, i amb la incorporació d’altres béns com el centre d’interpretació de Torre d’en Gaumés, la rehabilitació del fort de Marlborough i la torre de Fornells, la gestió i rehabilitació de la fortalesa de La Mola o el Castell de Sant Felip, o les iniciatives que neixen d’organitzacions civils com les que permeten la restauració de l’hospital de l’Illa del Rei per part dels amics del mateix nom, o d’elements

etnològics a Ciutadella, com les dutes a terme per Líthica a les pedreres de s'Hostal o per la societat arqueològica Martí i Bella a Sa Vinyeta i d'altres.

El Consell Insular va considerar que havia d'organitzar millor tots aquests recursos, i en aquest sentit va impulsar, primer, la Xarxa Menorca Monumental, incorporant tot un conjunt de jaciments arqueològics i monuments de caràcter històric i etnològic, els propietaris dels quals s'acollien a un compromís de manteniment i de tenir-los oberts al públic. Aquest model va estar vigent fins l'any 2013, quan la Fundació Destí, gestora dels recintes culturals de la Xarxa, va donar un canvi en el disseny d'aquests productes culturals amb la creació de les Rutes Culturals de Menorca, on la ruta talaiòtica compta amb un important i destacat paper.

El model de "rutes" és el que s'impulsa des de molts de països europeus, i és el que s'està implantant ara mateix a Menorca. L'adhesió a la mateixa és més àgil, i la gestió més directa i fàcil. Es conforma, per tant, com a un veritable producte d'alt atractiu cultural i turístic.

Aquesta és la base sobre la que s'assenta la gestió del patrimoni arqueològic de Menorca. I és sobre aquesta base que es produeix la proposta, de que aquest llegat compti amb la declaració de patrimoni mundial.

La decisió política es va prendre l'any 2008, per acord del Ple del Consell insular, i va tenir continuïtat amb el canvi de govern de 2011. Es partia d'un alt consens polític i institucional per a impulsar la candidatura, que va nèixer com a proposta plantejada per l'Institut Menorquí d'Estudis. El 2011 ja es treballava per tal que la cultura talaiòtica tornés a estar inclosa a la llista indicativa de patrimoni mundial –hi era al 1997–, i el gener de 2013 s'aconseguia que una sèrie de 25 monuments talaiòtics s'incorporessin a la llista indicativa de Patrimoni Mundial.

Immediatament es formà un equip tècnic més especialitzat, que serà l'encarregat d'elaborar el dossier de la candidatura, i constituït per Àngela Rojas, Simón Gornés i Joana Gual. Es va constituir un Comitè Tècnic, i una comissió assessora formada per més de 30 entitats i persones, representatives del teixit associatiu i econòmic de l'illa, amb l'objectiu de comptar amb el seu parer i de que es plantegessin propostes de cara a l'expedient.

Ara mateix (el febrer de 2015), l'expedient s'ha presentat al Ministeri de Cultura, i esperem al dictamen del Consejo Nacional de Patrimonio Histórico per a saber, el març de 2015, si la Cultura Talaiòtica de Menorca és la candidata d'Espanya a Patrimoni Mundial.

Per arribar a aquest punt, però, s'han dut a terme tot una sèrie d'accions envers la gestió del patrimoni històric. No només es tracta de presentar un dossier complet a la UNESCO, sinó de dur a terme accions que millorin l'estat dels béns inclosos a la sèrie, i de projectar i dissenyar un bon pla de gestió que doni cos i visió a la llarga de les accions a dur a terme.

La primera feina que va dur a terme el comitè tècnic va ser revisar tota la sèrie de la llista indicativa, per tal que tota la tipologia monumental i cronològica de la prehistòria de l'illa quedés reflectida a la sèrie. I aquesta feina es va fer de forma paral·lela amb les converses i firma de convenis amb els diferents propietaris dels jaciments arqueològics. La revisió va provocar, en una primera instància, que alguns jaciments de la primera sèrie de 25 quedessin descartats per falta d'integritat. Les converses amb els propietaris provocaren que altres quedessin fora per manca d'acord. Finalment es va arribar a la xifra de 32 que, en el nostre entendre representen be la serie que identifica Menorca.

El segon pas va ser posar-se en contacte amb tots i cadascun dels propietaris d'aquests jaciments arqueològics. La UNESCO valora com a prioritari i inexcusable comptar amb la participació i vistiplau dels propietaris dels jaciments arqueològics. Es varen obrir converses amb tots els propietaris de jaciments, tant públics com privats, amb una doble intenció. Primer, explicar la candidatura a patrimoni mundial, i segon, implicar-los en el projecte. Es va plantejar que aquesta col·laboració tingués forma de conveni entre el Consell Insular i els propietaris, amb un contingut molt concret. El conveni recull els drets i els deures que la llei de patrimoni històric estableix envers els propietaris, i ofereix la col·laboració del Consell Insular en la gestió i manteniment dels mateixos, sempre que aquests no siguin gestionats amb ànim de lucre per part dels propietaris, com és el cas d'alguns. Així, el CIM es compromet a dissenyar i instal·lar la cartelleria, a fer net i a desforestar la zona visitable del bé, i a assessorar en tot el que sigui pertinent a la propietat. En els casos de jaciments que siguin gestionats per empresa privada o altres persones jurídiques (Talatí de Dalt, per una S.R.M, o Torralba d'en Salort, per una Fundació), el CIM no es fa càrrec de les despeses de conservació i manteniment.

Resumidament, els compromisos que adquireix la propietat d'un bé inclòs a la sèrie són:

- a) Conservar i preservar el bé i autoritzar al Consell Insular de Menorca a desenvolupar actuacions encaminades a la millora de la gestió, senyalització, investigació, informació, difusió, manteniment i accessibilitat del bé.
- b) Permetre l'accés al bé, durant tot l'any, al públic en general.
- c) Informar el Consell Insular de qualsevol anomalia o problema que afecti la gestió del monument.
- d) Facilitar i prestar la seva col·laboració en tot allò que estigui al seu abast, per a la consecució dels objectius posats de manifest en el cos d'aquest conveni i perquè es puguin dur a terme les actuacions esmentades a l'estipulació tercera, apartat b).

I els compromisos que adquireix el CIM respecte dels béns de la sèrie són:

- a) Adoptar les mesures necessàries per a garantir la bona gestió del monument talaiòtic encarregant-se del manteniment i neteja del monument, del seu accés i estacionament així com de la senyalització, instal·lació de panells informatius i de totes les actuacions tendents a la millora del seu estat i coneixement.
- b) Respectar la condició de propietat privada dels terrenys on està ubicat el monument talaiòtic, consentint abans de la seva realització, les intervencions no previstes en aquest conveni que podrien presentar-se per mor de propostes, iniciatives o programes inexistents avui. Aquestes intervencions no previstes seran objecte d'una addenda posterior, convenientment aprovada.
- c) Informar periòdicament a la propietat de les accions realitzades en el marc d'aquest conveni.

Cert és que durant aquestes converses varen sortir algunes qüestions que el CIM va haver de solucionar o aclarir. Per exemple, la responsabilitat civil del visitant, l'advertiment que s'entra a una finca privada, la compatibilitat de l'explotació de la finca agrària amb la visita turística o cultural, la prohibició de fer foc o llançar fems, l'establiment de dies i horaris de visita, etc. Totes elles es varen resoldre d'una forma o altra, aclarint de qui és la responsabilitat en alguns

casos, informant en d'altres, o incloent determinades accions en el pla de gestió que s'ha d'elaborar, i en el que s'han incloure totes aquelles accions que a curt, mig i llarg termini s'han de dur a terme en cada un dels jaciments inclosos a la sèrie.

Una de les coses que estableix el conveni és la constitució d'una comissió paritària, entre cada un dels propietaris i el CIM, que servirà per debatre, explicar i posar en coneixement de les parts les possibles qüestions que puguin anar succeint, com a taula de diàleg i informació.

El model de gestió i interpretació de la sèrie

Cercant la sostenibilitat, el sistema de gestió de Menorca es basa en un enfocament integral que tingui en compte tots els interessats que hi incideixin i també, els interessos dels habitants de l'illa (Gual, 2010). El Consell Insular ha anat impulsant fins a 4 plans de gestió del patrimoni històric. El darrer, el que abraça els anys 2013-2015. En ell s'inclouen tots els recursos culturals de l'illa, començant pels museus, jaciments arqueològics, monuments històrics, arquitectura vernacle, patrimoni subaquàtic i fins i tot l'intangible. I dins aquest pla de gestió insular, s'inclou el pla de gestió de la sèrie candidata a Patrimoni Mundial.

Dins del pla de gestió de la sèrie hi juga un paper molt important la interpretació i la presentació dels jaciments arqueològics. El volum d'informació a l'abast és important, ja que fa anys que es duen a terme investigacions arqueològiques, de les que cal destacar, per la seva qualitat i volum, les desenvolupades en els darrers 20 anys. El pla de gestió preveu que les noves tecnologies juguin un paper important en la interpretació i difusió del patrimoni històric. Però l'objectiu és tenir en compte tots els valors, tant els materials com els immaterials, i no només per mostrar-los a tots els visitants, sinó per a contribuir a desenvolupar la consciència envers els valors que té aquest patrimoni històric als ciutadans.

La presentació dels jaciments arqueològics es preveu que es basi en els principis de considerar els jaciments com a part del paisatge, i tenint en compte sempre a les parts interessades, incloent els propietaris, l'administració pública i als ciutadans que viuen a Menorca.

En el cas de Menorca, la integritat dels béns arqueològics és alta, i fins i tot, sorprenent en alguns casos, almenys pel que fa a l'arquitectura i als contextos arqueològics d'algunes coves funeràries. Però per descomptat, tots aquests casos han de ser explicats i presentats evitant el possible dany a l'autenticitat. I a la vegada, és important mostrar la quantitat de béns mobles que es troba en els diferents museus i col·leccions obertes al públic. En aquest sentit s'ha continuat amb el disseny original de basar la interpretació sobre els dos museus principals, el de Menorca i el de Ciutadella, i sobre la xarxa de jaciments candidats a patrimoni mundial, tenint com a referent el de Torre den Galmés i, segurament, Montefí, per ser els dos jaciments públics més grans que hi ha ara mateix.

Cada centre d'interpretació estarà equipat amb un dispositiu -una taula digital- que permetrà la interacció, el coneixement i la interpretació des dels dos museus, de tota la xarxa arqueològica. Es tracta de difondre la ruta talaiòtica, impulsada des de la Fundació Destí, i que esmentàvem abans. El software del mateix s'està desenvolupant ara mateix, però des d'aquestes taules ja es pot consultar tota la base de dades i la informació recopilada per a la candidatura. Els itineraris de visita també en formen part important. Inventaris, bases de dades, mapes, fotografies i dibuixos, Es pretén que els visitants puguin identificar aquelles activitats culturals

que es duguin a terme a Menorca, tant les relacionades amb patrimoni mundial, com aquelles més culturals, i puguin participar d'ells.

La idea, per tant, és que des dels museus, i gràcies al centre d'interpretació interactiu, qual-sevol persona pugui dissenyar una ruta d'accés als llocs arqueològics inclosos en la sèrie. Els visitants poden obtenir una visió general de la cultura material de les comunitats prehistòriques, la seva forma de vida, sobretot des del punt de vista material. Després, es poden visitar els llocs arqueològics al llarg de les rutes culturals.

El pla de gestió del patrimoni històric contempla tota una sèrie d'actuacions per a la gestió de tot el patrimoni de l'illa. I el pla de gestió del patrimoni inclòs a la sèrie és un programa d'aquest més gran.

Identitat i percepció social

Des de que s'ha llençat la candidatura a patrimoni mundial de la Cultura talaiòtica, s'han duit a terme una sèrie d'accions per implicar a la ciutadania, i per fer-la participar d'aquesta iniciativa. Campanyes de publicitat, accions formatives, cursos, seminaris, recollides de firmes de suport, han anat cristal·litzant amb més o manco participació. Però la veritat és que, en termes generals, s'ha desvetllat com una iniciativa que a fet aflorar sentiments que, d'una o altra forma, perceben els que treballem en aquesta matèria. El sentiment de que les taules i les navetes pertanyen a la societat menorquina, que és una cosa ben nostra, és un dels valors que la candidatura destaca especialment. Perquè és cert que la Cultura Talaiòtica està present i forma part de la nostra vida. El fet que la puguem contemplar, que hi intervinguem directament per fer els jaciments visitables, que la investiguem, és una forma d'incorporar-la a la nostra actualitat, al nostre dia a dia. I també hi ha nombroses referències indirectes, en forma de contes, rondalles, i logotips de tot tipus que empren diferents col·lectius per publicitar diferents iniciatives que tenen a veure amb la nostra illa i que empren la simbologia de la taula o la naveta per vincular-la amb Menorca.

I paral·lelament el Consell Insular està duent a terme altres actuacions de difusió i conscienciació, com el pròxim congrés de Bones pràctiques en Patrimoni Mundial, dedicat a les comunitats i a les persones. Arran d'aquesta iniciativa s'ha aconseguit que un bon grapat de persones i entitats s'impliquin en l'organització d'activitats relacionades amb el patrimoni arqueològic i que es duren a terme al llarg dels dies en que es celebri el congrés.

Assistim al naixement d'un nou producte cultural?

Amb aquesta pregunta, finalitzem aquesta exposició. El procés iniciat arran de la candidatura de la cultura talaiòtica a Patrimoni Mundial ha fet néixer tota una sèrie d'expectatives socials i culturals, així com de diferents iniciatives empresarials i institucionals.

Empresaris que tematitzen alguns dels seus productes, en forma de gastronomia, en forma de plats, dissenys d'inspiració talaiòtica que s'empren per bijuteria, per concursos de joieria, per promocionar formatges i sobrassades... I empreses que neixen amb la intenció de treballar amb productes de turisme cultural més especialitzat, organitzant excursions, rutes, visites guiades, organitzant tallers educatius per museus i administracions públiques, etc. Ara mateix, a Menor-

ca i ha una mena de febre talaiòtica que ho impregna tot. El fet que s'hagi impulsat tota una simbologia i una gestualitat arran de la cultura talaiòtica, ha fet que s'hi hagi implicat una gran part de la societat, també, en la candidatura. I açò forma part, també, del producte turístic i cultural que s'està creant i que es vol vendre.

Dèiem abans que la Fundació Destí compte entre les seves rutes, amb la de la Cultura Talaiòtica. Però aquesta ruta, llevat de la informació puntual que pugui tenir, i de la que s'ha anat elaborant en la forma que he explicat abans, no conforma encara un producte elaborat per si mateix. En el nostre entendre, li falta forma; forma de producte turístic-cultural, volem dir. Un dels aspectes que caldrà afrontar en el futur és plantejar una estratègia coordinada al respecte. I sobre tot, el que és més important, és que no sabem que vol realment l'usuari d'aquests recursos i productes turístic-culturals que estan naixent. No comptem amb enquestes ni amb estudis de públic al respecte. No sabem realment quina impressió se'n duu el visitant després de visitar un d'aquests llocs històrics o arqueològics. Desconeixem si hem cobert les seves expectatives, ni coneixem la seva crítica. Ni si la informació que li hem fet arribar li ha estat d'utilitat, o interessant.

S'imposa, per tant, elaborar una estratègia i aplicar un mètode que ens doni llum sobre aquestes qüestions, que permetrien ajudar a prendre decisions que milloressin la gestió d'aquests recursos.

Sense cap dubte, la prehistòria de Menorca, i particularment la cultura talaiòtica, contenen valors de gran interès que la poden convertir en un referent cultural si s'hi apliquen les eines i els mètodes correctes per a la seva interpretació i difusió. I aquesta, ha de repercutir, necessàriament, en una major conscienciació envers el respecte i estima de la societat cap aquest patrimoni arqueològic.

Bibliografia

- Gornés Hachero, J.S; Gual Cerdó, J.M. 1995. «Informe sobre la gestión del Patrimonio Histórico de Menorca» del *Pla de Desenvolupament Sostenible de Menorca*. Programa LIFE de la Unesco. Consell Insular de Menorca i Institut Menorquí d'Estudis.
- Gornés Hachero, J.S.; Gual Cerdó, J.; López Pons, A. 1996. «La gestión del patrimonio histórico en el marco de Menorca, Reserva de la Biosfera. Homenaje al Profesor Manuel Fernández-Miranda». *Rev. Complutum extra*, 6 (II). pgs: 359-368. Universidad Complutense de Madrid.
- Gornés Hachero, J.S. 2008. «La repercusión del Decreto 2563/1966, de 10 de septiembre, en la protección del Patrimonio Arqueológico de Menorca». *Rev. Patrimonio Cultural y Derecho*, nº 12. pgs. 105-122.
- Gornés Hachero, J. S. Gual Cerdó, J.M. Rojas Ávalos, A. (en premsa). Menorca talaiòtica, candidata a Patrimoni Mundial. VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears, Formentera, 2014.
- Gual Cerdó, Joana M. 2010. *Un patrimoni històric sostenible. Jornades sobre els 15 anys de la Reserva de Biosfera de Menorca, del 16 al 18 d'octubre de 2008*. Josep Miquel Vidal i Eulalia Comas (eds). IME. Col·lecció Recerca num. 17. Pgs. 389-399. ISBN: 978-84-95718-78-5.